

Kateřina Vnoučková

Okno přiležitosti

Životní prostředí
a přeshraniční vztahy
na březích Dyje 1984–1995

TRANSNACIONÁLNÍ

DĚJINY

KAROLINUM

Okno příležitosti

Životní prostředí a přeshraniční vztahy
na březích Dyje 1984–1995

Kateřina Vnoučková

Recenzovali:

dr. Pavla Šímková, Collegium Carolinum, Munchen

doc. PhDr. Stanislav Holubec, Ph.D. et Ph.D., Historicky ustav AV ČR

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2026

Edici Transnacionální dějiny řídí Ota Konrád

Redakce Tereza Knotová

Obálka, grafická úprava a sazba

DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2026

© Kateřina Vnoučková, 2026

ISBN 978-80-246-6154-4

ISBN 978-80-246-6166-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování /7

Úvod /9

Struktura knihy a koncepční přístupy /17

Možnosti a limity práce s prameny /27

Od détente k pádu železné opony – centrální rámec vzájemných vztahů /32

Životní prostředí jako rakouské společensko-politické téma /41

Životní prostředí jako (ne)řešený problém v Československu /46

Rozdělený prostor, sdílené prostředí – region a jeho specifika /53

Od rozpadu monarchie k oddělení železnou oponou – příhraniční regiony ve 20. století /63

Regionální rámec přeshraniční výměny v 80. a 90. letech /81

Otevření hraničních přechodů i regionálního dialogu /81

Rok 1989 na česko-rakouské hranici /90

Možnosti otevřené hranice na počátku 90. let /102

Postupný úpadek přeshraniční výměny /110

Obnova vesnice nezná hranice /129

Dolnorakouský program obnovy vesnice /131

Jihomoravský venkov v pozdním socialismu /138

Transfer zkušeností a inspirace – obnova venkova přeshraničně /140

Spojení i oddělení cest v obnově venkova v 90. letech /152

Přírodní dědictví a jeho přeshraniční ochrana /162

Ochrana přírody v česko–rakouském Podyjí /163

Spolupráce ochránců přírody mimo Podyjí /185

Přeshraniční znečištění /194

Dlouholeté znečištění řeky Dyje továrnou v Pernhofenu /195

Znečištění přenášené vzduchem /209

Spolupráce na řešení přeshraničního znečištění v 90. letech /216

Závěr /221

Použitá literatura /228

Seznam vyobrazení /252

Jmenný rejstřík /254

Místopisný rejstřík /256

Poděkování

Můj zájem o česko-rakouské pohraničí má jednoduchou příčinu – sama z něj pocházím. A i když jsem svůj badatelský záměr cíleně přesunula mimo svůj rodný region (Dačicko), proměnlivá historie a současnost česko-rakouských kontaktů mě fascinují v celé jejich šíři. Od nejmenší hraniční vesnice, až po nejvyšší politickou spolupráci. Na tomto místě bych tak ráda poděkovala všem, kteří mi umožnili k lepšímu poznání a pochopení česko-rakouských vztahů přispět touto knihou.

V akademické rovině bych chtěla poděkovat zejména prof. Otu Konrádovi, který mě jako školitel všestranně podporoval během celého doktorského studia a cennou zpětnou vazbou přispěl k výsledné podobě mé disertační práce, ze které tato kniha vychází. Poděkování náleží také celému Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd a jeho pracovníkům za dlouhodobou podporu v akademickém působení i v získávání praktických dovedností. Ráda bych také poděkovala Česko-bavorské vysokoškolské agentuře, která můj výzkumný záměr podpořila promočním stipendiem v rámci výzkumného konsorcia „Hranice v národních a transnacionálních kulturách vzpomínání mezi Českem a Bavorskem“ a Grantové agentuře Univerzity Karlovy, která mi díky projektové podpoře umožnila absolvovat terénní výzkum přímo v příhraničních regionech. Za možnost absolvovat zahraničních studijní pobyty na univerzitách v Düsseldorfu a ve Vídni děkuji také Německé akademické výměnné službě a programu CEEPUS, za možnost konzultovat svůj výzkum při společných seminářích s rakouskými historiky pak děkuji programu AKTION Česká republika – Rakousko. Za dlouhodobou podporu mého výzkumu a za sdílení svých zkušeností i poskytnutí unikátních dokumentů bych ráda poděkovala všem svým respondentům a archivářům.

V praktické rovině bych chtěla poděkovat Velvyslanectví České republiky ve Vídni, které mi při stáži umožnilo propojit můj

akademický zájem s praxí česko-rakouských vztahů. Poděkování náleží také Gilbertu Schenkenbachovi z Rakouského velvyslanectví v Praze, jenž mi svou podporou umožnil zrealizovat projekt Do Rakouska na zkušenou, zaměřený na zvýšení atraktivity Rakouska pro české studenty. V neposlední řadě bych pak chtěla poděkovat dr. Alfu Kraulizovi – díky stáži na jeho letní akademii v příhraniční vesnici Motten jsem mohla poznat a zažít každodenní život i na druhé straně hranice.

V osobní rovině chci poděkovat především svému manželovi, rodině a přátelům, kteří mě podpořili i v náročných chvílích během přípravy této knihy a kterým především patří zásluha na tom, že tato cesta dospěla ke zdárnému konci.

Úvod

Sousední regiony jižní Moravy a Dolního Rakouska tvořily po staletí provázaný a prolínající se prostor, který byl však násilně rozdělen železnou oponou.¹ Ostnaté dráty a nepřístupné hraniční pásmo měly zabránit kontaktům mezi místními obyvateli, mezi Východem a Západem, mezi diktaturou a demokracií. Do velké míry v tom byly úspěšné – dříve propojené regiony se po druhé světové válce vyvíjely v odlišných podmínkách a rozdílných politických systémech a většina vazeb mezi místními obyvateli se zpřetrhala. Ani řady plotů se signálními zařízeními a pravidelné pohraniční hlídky sice nezabránily pokusům místních obyvatel i cizinců o překonání hranice a cestu do svobodného světa, většina těchto pokusů však byla neúspěšná, a mnohé skončily i smrtí uprchlíků, v řeči Pohraniční stráže „narušitelů“.²

Hranice však nejsou nikdy pouze oddělovajícím fenoménem. I když mají kontaktům zabránit, v mnoha aspektech také sousední regiony a jejich obyvatele spojují. To platilo i pro vojensky stráženu železnou oponu. Jakkoli byla úspěšná v minimalizaci mezilidských kontaktů, z příhraničních regionů se nestaly hermeticky oddělené entity, ale nadále spolu musely komunikovat a vyrovnávat se s přeshraničními fenomény. Jak argumentuje historik Thomas Lindenberger pro hranici mezi východním a západním Německem, příhraniční regiony byly sice „rozdělené, ale nikoli

1) Kniha vychází z disertační práce autorky, obhájené v roce 2022. Kateřina Vnoučková: *Okno příležitosti. Přeshraniční výměna v oblasti životního prostředí na jihomoravsko-dolnorakouské hranici v letech 1984–1995*, disertační práce, FSV UK, Praha 2022. Výzkum byl podpořen Česko-bavorskou vysokoškolskou agenturou v rámci výzkumného konsorcia „Grenze/n in nationalen und transnationalen Erinnerungskulturen zwischen Tschechien und Bayern“ a Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 668218).

2) Martin Pulec: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*, Praha 2006.

odpojené”.³ Ambivalentní charakter hranice se projevuje v jejím vnímání lidmi, kteří žijí v nejbližším okolí, a v rolích, které jsou jí přisuzovány. I hranice bez fyzických překážek – v tomto případě po ukončení vojenské ostrahy hranice – mohou představovat mentální bariéru mezi lidmi, přetrvávající „hranici v hlavě“.⁴

Jedním ze spojujících fenoménů, které hrály významnou roli v „děravění“ železné opony i po jejím pádu, byla provázanost přírodních podmínek a procesů a nutnost přeshraničně reagovat na přesah životního prostředí.⁵ Pro jihomoravsko-dolnorakouskou hranici, která nekopíruje fyzickou bariéru pohoří jako v jiných částech Česka, to platilo ještě výrazněji. Řeka Dyje, tvořící ve velké části sledované oblasti hranici, vyžaduje společnou správu a reakci na vzniklé problémy, a jako přírodní prvek spíše spojuje, než odděluje rakouskou a moravskou část oblasti. Také geograficky provázaný charakter převážně nížinné krajiny a sdílená venkovská tradice představují předpoklady pro přeshraniční vazby. Sledované regiony se proto z pohledu přírodních podmínek a forem vztahů mezi člověkem a přírodou jeví spíše jako společný prostor, v němž ani železná opona nedokázala zabránit transferu myšlenek, praxe, ale i znečištění.

Oblast životního prostředí zde nabízí prostor k interakci přeshraničních regionů a k jejich vzájemnému ovlivňování.⁶ Přeshra-

3) Thomas Lindenberger: Divided but not Disconnected. Germany as a Border Region of the Cold War, in: *Divided but not Disconnected. German Experiences of the Cold War*, ed. Tobias Hochscherf – Christoph Laucht – Andrew Plowman, New York 2010, s. 11–33. Srov. Hans-Jürgen Karp: Grenzen – Ein Gegenstand wissenschaftlicher Forschung, in: *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, ed. Hans Lemberg, Marburg 2000, s. 9, 10.

4) Peter Haslinger: Einleitung: Grenze im Kopf. Anmerkungen aus geschichtswissenschaftlicher Perspektive, in: *Grenze im Kopf, Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*, ed. Peter Haslinger, Frankfurt am Main 1999, s. 7.

5) Astrid Mignon Kirchhof – John Robert McNeill: *Nature and the Iron Curtain: environmental policy and social movements in Communist and capitalist countries, 1945–1990*, Pittsburgh 2019; Peter Coates: Borderlands, No-Man’s Land, Nature’s Wonderland, *Environment and History* 20, č. 4 (2014): s. 500–516.

6) Pojmy příhraniční a pohraničí jsou v českém jazyce používány téměř synonymně, pojem “pohraničí” však často zahrnuje negativní konotace z období odstoupení německého pohraničí. Naopak pojem “příhraničí” v sobě obsahuje i vztah s regionem na druhé straně hranice, proto je v této knize upřednostněno

niční působení a transfery zároveň nejsou izolovanou, regionálně omezenou záležitostí, ale doplňují složitou mozaiku transnacionálních dějinných procesů. Regionální a přeshraniční perspektiva tak umožňuje obohatit historické poznání o specifické místní variace a nuance, ale také ukázat přímý vliv lokálních procesů a aspektů na centrální a globální úroveň. Právě o rozšíření stávajícího pohledu na období přelomu 80. a 90. let o regionální a environmentální aspekty usiluje tato kniha. Zabývá se otázkou, jakou roli hrálo životní prostředí v přeshraniční výměně v historicky propojených regionech jižní Moravy a Dolního Rakouska, jak pomáhalo překonávat uzavřenou a později otevřenou hranici a zda tyto regiony dokázaly využít provázanost životního prostředí jako příležitost k dlouhodobému sblížení a obnovení historických vazeb. Tematicky se kniha věnuje otázkám udržitelného rozvoje venkovského prostoru, ochraně přírody v okolí státní hranice a řešení přeshraničního znečištění životního prostředí.

Kniha se zaměřuje na specifické období pozdního socialismu a postsocialistické transformace. Příběh rozvoje jihomoravsko-dolnorakouské přeshraniční výměny začíná v polovině 80. let, kdy se dlouhodobější sblížení v československo-rakouských vztazích projevilo zintenzivněním kontaktů i na regionální úrovni. Navíc se jedná o období, kdy i v Československu (v Rakousku již v předchozí dekádě) rostla pozornost věnovaná tématům životního prostředí, zejména dopadům znečištění a ochraně přírody. I mezi jihomoravskými ochránci přírody v roce 1984 rezonovaly dolnorakouské protesty za zachování přírodního rázu Hainburského luhu a ve stejném roce vznikla také přeshraničně působící Občanská iniciativa za záchranu Podyjí.

Souhra nadregionálního vývoje a místních podmínek umožnila regionům i lokálním aktérům navázat díky spojovacímu faktoru životního prostředí přeshraniční kontakty již v 80. letech 20. století a plynule v nich pokračovat po otevření hranice. Přetrvávající dlouholeté problémy (břímě minulosti, jazyková bariéra) ve

toto pojmenování. Věra Schmiedtová: *Čeština, jak ji neznáte*, Praha 2010, s. 114; srov. Tomáš Havlíček: Teoretická východiska, in: *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?*, ed. Milan Jeřábek – Jaroslav Dokoupil – Tomáš Havlíček, Praha 2004, s. 45–59.

vztazích mezi regiony a zároveň odlišné zájmy centrální politiky v 90. letech ovšem zapříčinily brzký pokles intenzity této přeshraniční výměny, po dynamickém vývoji na přelomu 80. a 90. let proto přeshraniční výměna opět zeslábla: v polovině 90. let postupně zanikly mnohé iniciativy přeshraniční spolupráce, rozvinuté v prvních letech po otevření hranice, a i na centrální úrovni se obě země orientovaly na odlišné politické priority. Oblast životního prostředí sice nabízela funkční platformu pro překonávání hranice a přiblížení obou regionů, ale pouze dočasně, v relativně krátkém *okně příležitosti*.

Symbolickou roli hraje rok 1995, kdy se vstupem Rakouska do Evropské unie změnily některé aspekty regionální politiky, včetně přístupu k obnově venkova a k ochraně přírody. Následným přistoupením Rakouska k Schengenskému prostoru (v roce 1997) se navíc hranice mezi jižní Moravou a Dolním Rakouskem stala jeho vnější hranicí a kvůli zavedení bezpečnostních opatření se opět zhoršila její prostupnost.

Charakter období pozdního socialismu a podoba procesu transformace postkomunistických zemí jsou v současnosti předmětem živé akademické debaty, která se díky rostoucímu časovému odstupu a novým poznatkům a interpretacím rozšiřuje i o dříve opomíjené oblasti a témata.⁷ V devadesátých a nultých letech se výzkumníci (nejen z řad historiků, ale i sociální vědci z různých

7) Specifické období předcházející pádu komunistického režimu rezonuje i ve společenské debatě, zejména kolem Ústavu pro studium totalitních režimů se v uplynulých letech vedou veřejné spory, ať už o samotné směřování ústavu, o povahu výkladu normalizace nebo o nové přístupy k výuce soudobých dějin. Jakub Adamus – Jakub Hošek: ARTchiv: Pullmannsgate aneb spor o komunistickou minulost, *ČT ART* (online), 29. 9. 2020; Vítězslav Sommer: Spiknutí historiků: Paranoidnímu stylu se v Česku daří. Před padesáti lety i dnes, *A2LARM* (online), 27. 8. 2020; Marek Švehla: Jak upozornit na vzorec zla. Spor o učebnici dějepisu skončil, ale vlastně dál trvá, *RESPEKT* č. 39 (2023), s. 25, 26. Éra po roce 1989 je pak v mediální produkci populární především jako nostalgické retro, případně jako dramatické období závažných kriminálních kauz. Johana Fundová: *Devadesátky*, Praha 2019; Krimi série *Devadesátky*, Česká televize, 2022. K proměně české společnosti v 90. letech a jejímu dopadu na současnost Veronika Pehe a kol.: *Věčná devadesátá. Proměny české společnosti po roce 1989*, Brno 2023.

oborů) zaměřovali především na povahu revoluce a její aktéry.⁸ Jedním z přelomových podnětů k posunu v interpretaci středo-evropských událostí roku 1989 byla kniha amerického historika Stephena Kotkina (s příspěvkem Jana T. Grosse) *Uncivil Society*, upozorňující na spíše marginální roli občanské společnosti ve srovnáním s aktivní rolí politických elit a proudem reformní politiky „shora“.⁹ S větším odstupem od historických událostí se pak badatelé začali zabývat dalšími aspekty této fáze dějin – například pohledem obyčejných lidí, symboly revoluce a regionálními specifiky listopadu 1989. Tyto přístupy spojuje ve své publikaci *Revoluce s lidskou tváří* americký historik James Krapfl, regionální perspektivě událostí roku 1989 v Československu se věnuje například historik Lukáš Valeš.¹⁰

V posledních letech se badatelé zaměřují především na otázku, do jaké míry byly události roku 1989 revolucí a do jaké míry „pouze“ dílčí kapitolou v delším historickém procesu. Široce přijímané odmítnutí Fukuyamovy teze o „konci dějin“ je pouhou první fází této změny pohledu. Se stoupající tendencí je v současnosti věnována pozornost i revizi interpretace vývoje předcházejícího pádu komunistických režimů, stejně jako následného období „demokratické transformace“.¹¹ Období poslední třetiny 20. století je v nových historiografických přístupech interpretováno jako

8) Timothy Garton Ash: *The Magic Lantern: The Revolution of 1989 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague*, Cambridge 1990; srov. Petr Pithart: *Devětaosmdesátý*, Praha 2009, Jiří Suk: *Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha 2003.

9) Stephen Kotkin: *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, New York 2009.

10) James Krapfl: *Revoluce s lidskou tváří – Politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*, Praha 2016; Lukáš Valeš: *Nebyla to jenom Praha – podíl obyvatel českých a slovenských měst a regionů na pádu komunistického režimu*, *Historický časopis: vědecký časopis o dějinách Slovenska a střednej Európy* 66, č. 1 (2018), s. 133–158; Lukáš Valeš et al.: *Sametová revoluce v českých obcích, městech a regionech, aneb, 25 let poté*, České Budějovice 2014.

11) Francis Fukuyama: *The End of History?*, *The National Interest*, č. 16 (1989), s. 3–18; srov. Philipp Ther: *Das andere Ende der Geschichte. Über die Große Transformation*, Berlin 2019; V souvislosti s revizí interpretace „nevyhnutelného krachu nedemokratického systému“ srov. Alexei Yurchak: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton 2006.

dlouhá systémová změna (*long transition*), vedoucí k nastolení neoliberální dominance.¹² Jakkoli ani tento vývoj není do současnosti uzavřen (ekonomická krize od roku 2008 a nástup populistických hnutí úspěšnost tohoto modelu zásadně zpochybnily), zdůraznění kontinuity dějinné fáze započaté v 70. letech a pokračující i přes rok 1989 je důležitým přístupem pro porozumění (globálním) soudobým dějinám.¹³

Dění ve střední Evropě je zkoumáno jako „varianta či paralelní vývojová větev srovnatelných modernizačních, transnacionálních a globalizačních procesů“.¹⁴ Současní historikové a historičky zároveň revidují pohled na jednostranný (ideologický, politický, hospodářský) transfer ze Západu na Východ a poukazují na vnitřní inputy (post)socialistických zemí k procesu jejich transformace a na vzájemné ovlivnění se západními státy, vyjádřené v pojmu „spolupřeměny“. Tento proces popsal rakouský historik Philipp Ther, který ve své knize *Nový řád na starém kontinentě* analyzoval vývoj neoliberálního vládnutí v různých evropských státech – postkomunistických, které procházely transformací, ale i tradičních západních zemích, ovlivněných různorodými aplikacemi neoliberálních reforem v sousedních státech. Ther na příkladu vývoje ve sjednoceném Německu ukázal, že: „Ani neoliberalismus a s ním spojené hospodářské a sociálněpolitické představy nebyly nikde převzaty jedna ku jedné, nýbrž přizpůsobeny vlastním účelům.“¹⁵

12) Philipp Ther: *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy*, Praha 2016; srov. Michal Kopeček (ed.): *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*, Praha 2019; James Mark et al.: 1989. *A Global History of Eastern Europe*, Cambridge 2019.

13) Historik Christopher Bickerton toto období označuje jako „dlouhý rok 1989“ /long 1989/. Christopher Bickerton: *Europe's Long 1989*, *Contemporary European History* (online), 18. 2. 2025; srov. závěrečnou část *Confronting Globalization, 1973–2000* v knize německo-amerického historika Konrada Jarausch: *Out of Ashes. A new History of Europe in the Twentieth Century*, Princeton 2015; Hartmut Kaelble: *Sozialgeschichte Europas 1945 bis zur Gegenwart*, München 2007; P. Ther: *Das andere Ende der Geschichte*, Ferenc Laczó – Luka Lisjak Gabrijelčič (ed.): *The Legacy of Division. East and West after 1989*, CEU Press 2020.

14) Michal Kopeček: Úvod, in: *Architekti dlouhé změny*, ed. M. Kopeček, s. 10.

15) P. Ther: *Nový pořádek na starém kontinentě*, s. 258; srov. Veronika Pehe – Johanna Wawrzyniak (ed.): *Remembering the Neoliberal Turn. Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989*, London – New York 2024;

Ve zkoumání vzájemné provázanosti nedávného dějinného vývoje západní a východní části Evropy hrají středoevropští sousedé Československo a Rakousko specifickou roli díky pozici na hranici mezi Východem a Západem, v případě Rakouska artikulované ambicí na roli mostu mezi zneprátenými bloky.¹⁶ Historiografická produkce na toto téma je však dosud zatím skromná. Kontaktům s „východními“ sousedy a dopadům otevření hranice na Rakousko se s využitím přístupu zkoumajícího vzájemné závislosti věnoval sborník rakouských historiků Andrey Brait a Michaela Gehlera *Grenzöffnung 1989. Vzájemné vztahy s Československem od poloviny 70. let jako součást procesu uvolnění (détente) mezi Východem a Západem* zde v jedné z kapitol zachytil historik Miroslav Kunštát.¹⁷ Jako cestu od erodující studené války k „dvojitě transformaci“ charakterizoval průniky česko-rakouských dějin od poloviny 80. let rakouský historik soudobých dějin Oliver Rathkolb při posledních Česko-rakouských dnech historiků, věnovaných vzájemným vztahům v letech 1986–2016.¹⁸

Současná historiografie se shoduje, že transnacionální a globální přístup k dějinným procesům by neměl zapomenout ani na lokální vývoj, který je podstatnou složkou mozaiky soudobých dějin. Teze dlouhé systémové změny, sledovaná v historickém

Eleni Braat – Pepijn Corduener (ed.): *1989 and the West. Western Europe since the End of the Cold War*, London – New York 2020.

16) Rakouská zahraniční politika a její evropské a středoevropské kontexty, in: *Ztráta starých jistot. Rakousko 1986–2000*, Ota Konrád et al., Praha 2020, s. 40, 41.

17) Miroslav Kunštát: Die Tschechoslowakei und Österreich vor dem Umbruch 1989/1990, in: *Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich*, ed. Andrea Brait – Michael Gehler, Wien 2014, s. 367–384. K přístupu zkoumajícímu vzájemné závislosti srov. Robert Keohane – Joseph Nye: *International Relations Theory. Power and Interdependence*, New York 2000; Manuela Spindler: Interdependenz, in: *Theorien der Internationalen Beziehungen*, ed. Siegfried Schieder – Manuela Spindler, Stuttgart 2010, s. 97–130.

18) Oliver Rathkolb: Zwischen Globalisierung, erodierendem Kalten Krieg und doppelter Transformation in Österreich und der Tschechoslowakei, in: *Vom 20. Jahrhundert ins neue Jahrtausend. Österreich und die Tschechoslowakei/Tschechien 1986–2016*, ed. Hildegard Schmoller – Miroslav Kunštát – Monika Březinová, Wien 2022, s. 11–19. Srov. kapitulu „Převrat, transformace, evropská integrace“ v česko-rakouské knize o dějinách *Sousedé: Václav Šmidrkal et al. (ed.): Sousedé: česko-rakouské dějiny*, Praha 2019.

výzkumu na úrovni jednotlivých států a širších oblastí, však dosud nenašla významné uplatnění v regionálním kontextu. A to ani v historii příhraničních regionů, které se jako oblast zkoumání vzájemných styků Východu a Západu přímo nabízí.¹⁹ Výjimkou potvrzující pravidlo je monografie německo-americké historičky Astrid M. Eckert *West Germany and the Iron Curtain* z roku 2019, která se zabývá environmentálními, sociálními a ekonomickými vazbami na německo-německé hranici a propojuje poválečné období s érou po znovusjednocení. Eckert ukazuje, jak i západoněmecké příhraniční regiony v sousedství bývalé železné procházely po roce 1990 jistou „spolupřetransformací“ – sjednocení Německa jim přineslo nejen nové ekonomické příležitosti, ale také oslabení dřívější rozvojové pomoci, plynoucí nyní do nových spolkových zemí.²⁰

Knihy Astrid Eckert je výjimečná i zahrnutím environmentální tematiky do zkoumání období dlouhé systémové změny. Ačkoli se historikové a historičky již poměrně intenzivně zabývají provázaností životního prostředí a přesahem přírodních procesů přes systémovou hranici v době studené války, kontinuity mezi obdobím pozdního socialismu a raného transformačního období jsou dosud v literatuře zastoupeny spíše marginálně.²¹ Právě oblast životního prostředí ale umožňuje vnést do zkoumání interakce příhraničních regionů společnou perspektivu, přesahující dané státní hranice. Současně se v této oblasti nabízí možnost revidovat

19) Tematické číslo časopisu *Geschichte und Region* 2021/1 – *Grenzregionen im kalten Krieg*; Libora Oates Indruchová – Muriel Blaive: Border Visions and Border Regimes in Cold War Eastern Europe, *Journal of Contemporary History* 50, č. 3 (2015), s. 656–659.

20) Astrid M. Eckert: *West Germany and the Iron Curtain: Environment, Economy, and Culture in the Borderlands*, Oxford 2019, s. 246, 247; srov. další publikace autorky k německo-německé hranici: Astrid M. Eckert: Geteilt, aber nicht unverbunden. Grenzgewässer als deutsch-deutsches Umweltproblem, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 62, č. 1 (2014), s. 321–351; Astrid M. Eckert: Transboundary Natures. From the Iron Curtain to the Green Belt, in: *Military Landscapes*, ed. Anatole Tchikine – John Dean Davis, Cambridge 2021, s. 123–149.

21) A. M. Kirchhoff – J. R. McNeill (ed.): *Nature and the Iron Curtain*; John Robert McNeill – Corinna R. Unger: *Environmental histories of the Cold War*, New York 2010; Tobias Huff: *Natur und Industrie im Sozialismus. Eine Umweltgeschichte der DDR*, Göttingen 2015.

zažité představy o „ekologickém“ Západu a „ekocidním“ Východu, o jednostranném transferu ekologického know-how a o vůdčí roli západních států v ochraně přírody. Dějiny životního prostředí pohraničních regionů tak mohou na místní úrovni upozornit na obecné procesy a problémy přístupu k životnímu prostředí v (post-)socialismu a v kapitalismu. I to je podnětem k rozšíření transnacionálního historického výzkumu období „dlouhé systematické změny“ o regionální a environmentální perspektivu, které nabízí tato kniha.

Struktura knihy a konceptní přístupy

Knihy je členěna do tří výchozích – přehledových – a do tří tematických kapitol. První přehledová kapitola se zabývá kontextem centrální úrovně – shrnuje vývoj vzájemných vztahů mezi Československem a Rakouskem od 70. do konce 80. let, a také vývoj pozornosti k životnímu prostředí v obou zemích ve stejném období. Druhá přehledová kapitola se věnuje charakteristice sledovaných regionů a historickému vývoji jejich vzájemné provázanosti a kontaktů. Třetí přehledová kapitola se pak zaměřuje na vývoj regionálních kontaktů od poloviny 80. let – ukazuje, jak se uvolnění v mezinárodních vztazích přeneslo na jihomoravsko-dolnorakouskou hranici, kde započaly individuální přeshraniční aktivity i institucionalizovaná meziregionální spolupráce. Dále pak kapitola sleduje, jak se v regionu odrazily události roku 1989 a jaké bezprostřední dopady přineslo otevření hranice, a představuje i následný vývoj spolupráce a její postupný úpadek v 90. letech.

Tematické kapitoly se zaměřují na vybrané průnikové oblasti, ve kterých životní prostředí pomáhalo překonat hranici mezi regiony. První z tematických kapitol se zabývá přeshraniční spoluprací v procesu obnovy venkova. Pohraničí obou sledovaných států tvoří tradičně agrární regiony, modernizační proces v obou zemích však významně zasahoval do vzhledu a funkce vesnic a venkovského prostoru – byť v každém státě odlišným způsobem. Venkov ale nadále zůstával určujícím prostředím pro život pro většinu místního obyvatelstva, a jeho udržitelný rozvoj byl spojujícím tématem pro oba regiony. Tematika venkova a vesnického života

navíc nabízela prostor pro transfer zkušeností a společnou cestu k jejich obnově. Kapitola tak ukazuje, jak dokázali místní aktéři tento potenciál využít a do jaké míry obnova venkova a její přeshraniční rozměr přispěly k rozvoji obou regionů. Otázka rozvoje venkova navíc v 80. a 90. letech silně rezonovala i na nadnárodní úrovni, a kapitola tak zároveň sleduje, jak se tyto regionální přeshraniční aktivity odrazily i v evropském kontextu.

Druhá tematická kapitola se zaměřuje na oblast ochrany přírody. Spojujícím přírodním prvkem mezi oběma regiony je vedle podobného rázu krajiny hlavně řeka Dyje, která na části toku zároveň tvoří státní hranici. Nutnost její ochrany přesahuje politickou roli hranice – není možné chránit pouze jeden břeh, příroda se čarou na mapě neřídí a je intenzivně provázaná po obou stranách uměle vytvořené státní hranice. Ochrana přírody je tak logickým spojujícím prvkem. Příslušná kapitola ukazuje, jak nutnost ochrany přírody dokázala aktéry z obou stran hranice spojit již přes ostře střeženou železnou oponu, jak se jejich aktivity vyvíjely po otevření hranice a jak jejich regionální činnost a kontakty ovlivnily přístup k ochraně přírody v obou státech na centrální úrovni.

Třetí tematická kapitola řeší otázku přeshraničního znečištění, které bylo v době studené války problémem zasahujícím státy přímo sousedící s železnou oponou i vzdálenější země. Stejně jako pro krajinný ráz, ani pro ovzduší a vodní toky nehrají státní hranice oddělující roli a jejich případné znečištění je lehce přenosné i na sousední území. To ve sledovaném regionu platilo nejen pro rakouské ovzduší znečištěné průmyslovou produkcí v Československu, ale znovu i pro hraniční řeku Dyji, která transportovala znečištění opačným směrem. Tato kapitola ukazuje, jak přesah znečištění přenášeného vodou a ovzduším ovlivnil životní prostředí v pohraničí na lokální úrovni, jak se řešil na regionální úrovni kontaktů mezi jižní Moravou a Dolním Rakouskem a jak tyto problémy a jejich řešení zasahovaly i do vzájemných vztahů na centrální úrovni.

Průřezově napříč tematickými kapitolami se kniha soustředí na tři analytické roviny, vycházející z výše popsaného stavu historického poznání o příhraničních regionech a období přelomu 80. a 90. let.

První z těchto rovin přímo navazuje na koncept dlouhé historické změny a zabývá se otázkou, do jaké míry byl rok 1989 na regionální úrovni převratným přelomem, a do jaké míry zde mezi vývojem v 80. a 90. letech existovala kontinuita. Kniha sleduje vývoj přeshraničních aktivit v tomto specifickém období a ukazuje, že příhraniční regiony byly nejen dějištěm, ale díky přímému vlivu lokálních procesů na centrální a globální úroveň také faktorem, svébytným příspěvkem do období dlouhé systémové změny.

Vztahem centrálního a lokálního vývoje se blíže zabývá druhá analytická rovina. Kniha zde ukazuje, jak se v příhraničních regionech projevil globální kontext a vývoj česko-rakouských vztahů na centrální úrovni a do jaké míry se regiony vyvíjely svébytně. A zároveň sleduje, zda bylo ovlivnění vzájemné – jak se lokální a regionální iniciativy, například v oblasti obnovy venkova nebo v ochraně přírody, projevíly v centrální politice a jaké specifické místní variace a nuance vnesly do vzájemných vztahů obou zemí. Třetí analytická rovina se pak zabývá přeshraničními transfery. Kniha se zde soustředí na otázku, jakým způsobem se uskutečňoval přeshraniční transfer idejí, praxe i technologií přes železnou oponu a po jejím pádu, a zda probíhal převážně jedním směrem, nebo byl obousměrný. Třetí rovina se zároveň zaměřuje na asymetrie mezi regiony a ukazuje, jak rozdílná životní úroveň tento transfer tlumila, nebo naopak vytvářela prostor a příležitost pro přeshraniční spolupráci.

Zkoumání regionálních aspektů dějinného vývoje, vztahů centrální a lokální úrovně a přeshraničních transferů a asymetrií se v této knize opírá o koncepční přístupy (srovnávacích) regionálních dějin a provázaných dějin. Pro uchopení životního prostředí jako zastřešujícího faktoru a platformy pro rozvoj vzájemných vztahů pak kniha využívá přístup environmentálních dějin.

Regionální dějiny se zabývají historickým vývojem menšího územního celku, který se vyznačuje podobnými sociálními, kulturními a hospodářskými charakteristikami.²² Zkoumané regiony tak nejsou vymezeny striktně administrativně, nýbrž na základě

22) K soudobým regionálním dějinám například Hanns Haas: *Soudobé dějiny zemí – regionální soudobé dějiny*, in: *Soudobé dějiny v pohybu. Rakouský výzkum dějin 20. století*, ed. Jiří Pešek – Oliver Rathkolb, Praha 2013, s. 24–48.

rozsahu sledovaných parametrů. V případě příhraničních regionů sledovaných v této knize je jejich vymezení dáno dosahem hraničního efektu – zahrnují tak oblasti, které jsou ovlivňovány přítomností hranice.²³ Srovnávací regionální dějiny nabízí v rámci sledování hospodářského, společenského, politického a kulturního vývoje možnost zachytit nejen podobnosti a odlišnosti na obou stranách hranice, ale i specifika vyplývající z přítomnosti hranice a ze vzájemného ovlivnění sousedních oblastí, které je typické pro příhraniční regiony. Systematické hledání rozdílů a podobností, ale i konvergencí a divergencí v rámci srovnávacího výzkumu umožňuje zjistit, zda se jeden fenomén projevuje pouze v jednom státě, nebo zda zasahuje obě strany hranice.²⁴

Pro vzájemné ovlivňování příhraničních regionů je klíčová i role hranice jako oddělovacího a spojujícího faktoru. V současném historiografickém výzkumu převládá pojetí hranice nikoli jako samostatné entity sloužící k teritoriálnímu vyznačení vymezení působnosti států, ale jako prvku, který je potřeba vnímat a zkoumat ve vztahu k fenoménům, které hranice oddělují, respektive jako společný faktor uvádějí do vztahu.²⁵ Hranice slouží vedle své politické role také jako prostředek k regulaci mezilidských vztahů – hranice v různých oblastech a v různých obdobích

23) T. Havlíček: Teoretická východiska, s. 59.

24) Stephanie Schleiser: Grenzregionen als Experimentierfeld. Von der Notwendigkeit historischen Vergleich, Transfer und Verflechtungsgeschichte zu kombinieren, in: *Vergleichen, Verflechten, Verwirren. Europäische Geschichtsschreibung zwischen Theorie und Praxis*, ed. Agnes Arndt – Christiane Reinecke – Joachim Haerberlen, Göttingen 2011, s. 274, 275; srov. Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka (ed.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt – New York 1996; Heinz-Gerhard Haupt: Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung, in: *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, ed. Gunilla Budde – Sebastian Conrad – Oliver Janz, Göttingen 2006, s. 137–149.

25) K definici hranice srov. Christoph Kleinschmidt – Christine Hewel (ed.): *Topographien der Grenze: Verortungen einer kulturellen, politischen und ästhetischen Kategorie*, Würzburg 2011; Christophe Duhamelle – Andreas Kossert – Bernhard Struck: Einleitung. Perspektiven für eine vergleichende Grenzforschung Europas, in: *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis 20. Jahrhundert*, ed. Christophe Duhamelle – Andreas Kossert – Bernhard Struck, Frankfurt am Main 2007, s. 9–22.

umožňují různý stupeň prostupnosti, a tedy podněcují, nebo naopak redukuje potenciál pro přeshraniční výměnu.²⁶

I výzkum dějin česko-rakouské hranice reflektuje tento trend – jak ukázala autorka této knihy ve své studii *Od pádu železné opony k obnovení hraničních kontrol. Soudobý historiografický výzkum česko-rakouské hranice a jeho perspektivy*,²⁷ i zde platí, že spíše než státně-politické aspekty hranice jsou zkoumány její sociálně kulturní vlivy a každodenní život v regionech, které s ní sousedí. Výzkumy historie života v příhraničí jsou tak často propojené se sociologií či etnologií, nejpodrobněji se historikové a historičky v posledních letech věnovali česko-rakouské hranici a příhraničním regionům z pohledu mikrohistorie a dějin žitého světa.²⁸ Srovnávací výzkumy v rámci strukturálních analýz hranice a příhraničních prostorů zároveň ukázaly, že i přes oddělovací funkci hranice bylo možné v regionech na obou jejích stranách pozorovat podobné fenomény (například periferní postavení a z něho plynoucí ekonomické problémy) – ty se jako jeden z předpokladů k navázání a rozvoji přeshraniční spolupráce potvrzují i v této knize.²⁹

26) Rakouská historička hospodářských a sociálních dějin Andrea Komlosy v této souvislosti mluví o „selektivní sociální působnosti a schopnosti vnímání hranic“. Andrea Komlosy: Zwischen Sichtbarkeit und Verschleierung. Politische Grenzen im historischen Wandel, in: *Topographien der Grenze*, ed. Ch. Kleinschmidt – Ch. Hewel, s. 90.

27) Kateřina Papežová: *Od pádu železné opony k obnovení hraničních kontrol, Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století*, č. 1 (2017), s. 91–116.

28) Jiří Dvořák et al.: *Tak blízce, a přece tak vzdálení. Lidé v jižních Čechách a ve Waldviertelu 1945–1989*, Jindřichův Hradec 2012; Projekt *Verfeindete Bürger an der Grenze*: Hanns Haas: Dörfer an der Grenze – Bericht von einem österreichisch-tschechischen Forschungsprojekt, in: *Grenzen in Ostmitteleuropa*, ed. H. Lemberg, s. 209–246; srov. Muriel Blaive a Berthold Molden: *Hranice probíhají vodním tokem: Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*, Brno 2009. Srov. kritiku metodiky zpracování a interpretace rozhovorů s pamětníky v této studii v recenzi David Kovařík: Dědictví (nejen) studené války na české a rakouské periferii, *Soudobé dějiny*, č. 1–2 (2011), s. 225–232.

29) Andrea Komlosy: Auswirkungen der Grenzöffnung 1989: Das Beispiel des Oberen Waldviertels, in: *Der „Ostfaktor“. Österreichs Wirtschaft und die Ostöffnung 1989 bis 2009*, ed. Dieter Stiefel, Wien 2010, s. 247–292; Andrea Komlosy: Grenze und Peripherie. Am Beispiel der niederösterreichisch-böhmischen Grenzregion, in: *Grenze im Kopf*, ed. P. Haslinger, s. 45–66; Tomáš Havlíček: Přeshraniční

Regionální dějiny se v jejich současném pojetí neomezují na zkoumání (a případně srovnání) jednotlivých lokálních územních celků, ale zohledňují jejich vývoj v kontextu nadregionálních a transnacionálních procesů. Geograficky omezený prostor zájmu neznamená teritoriálně uzavřený náhled na dějiny, regionální dějiny naopak reflektují i globální témata, přesahující zkoumaný prostor.³⁰ Regionální perspektiva zároveň umožňuje prostřednictvím pohledu „zdola“ obohatit výklad centrálních politických dějin o lokální procesy a aspekty.³¹ Perspektivu srovnávacích regionálních dějin vhodně doplňuje zkoumání přeshraničních transferů, které umožňuje sledovat vztahy a vzájemné závislosti mezi sledovanými regiony a zároveň i mezi centrem a lokální úrovní. Uzavřená hranice sice může transfery omezovat, asymetrie zkoumaných regionů ovšem také pro transfery a vzájemné ovlivnění vytváří příležitost. K zachycení přeshraničního transferu je třeba důsledně konfrontovat prameny z obou stran hranice – obraz jednotlivých událostí a změn je pak výsledkem kombinace poznatků od různých aktérů, a umožňuje tak přinést komplexnější porozumění, nezátížené jednostranným pohledem.³²

spolupráce v česko-rakouském pohraničí, in: *Pohraničí, přeshraniční spolupráce a euroregiony*, ed. Martin Balej – Milan Jeřábek, Ústí nad Labem 2002, s. 9–14.

30) Francesca Brunet – Marcus Gräser – Ernst Langthaler: Editorial, *Geschichte und Region* 30, č. 1 (2021), tematické číslo *Region und Welt / Regione e mondo*, s. 7; srov. Beth Mitchneck: Geography Matters: Discerning the Importance of Local Context, *Slavic Review* 63, č. 3 (2005): s. 491–516; Ch. Duhamelle – A. Kosser – B. Struck (ed.): *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich*; Michael Gehler: *Zeitgeschichte im Mehrebenensystem, Zwischen Regionalisierung, Nationalstaat, Europäisierung, internationaler Arena und Globalisierung*, Bochum 2001, s. 11–12.

31) Claudia Kraft: Lokal erinnern, europäisch denken. Regionalgeschichte in Polen, *Osteuropa*, č. 11–12 (2006), s. 235–244; Béatrice von Hirschhausen et al.: Phantom Borders in Eastern Europe: A New Concept for Regional Research, *Slavic Review* 78, č. 2 (2019), s. 368–389.

32) Hartmut Kaelble – Jürgen Schriewer (ed.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*, Frankfurt am Main 2003; Hartmut Kaelble: Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?, *Transnational, Cross-Regional and Global Connections* (online), 8. února 2005; Philipp Ther: Comparisons, Transfers, and the Study of Networks: Toward a Transnational History of Europe, in: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*, ed. Jürgen Kocka – Heinz-Gerhard Haupt, New York 2009, s. 204–225.

Srovnání regionů a sledování transferů mezi nimi jsou předpokladem pro třetí klíčový stupeň analýzy, kterým je zkoumání vzájemného ovlivnění s využitím konceptu provázaných dějin (*entangled history*). Ty v sobě kombinují předešlé přístupy a sledují nejen transfer fenoménů, ale také jejich vzájemné prolínání a případné závislosti.³³ Umožňují tak sledovat, do jaké míry je život v regionu ovlivněn sousední oblastí. Ovlivnění může být jak přímé, například v podobě spolupráce v oblasti ochrany přírody, ze které profitují oba regiony, tak i nepřímé, například ve vzniku konkurenčního vztahu v důsledku odlišné životní úrovně na obou stranách hranice. Při využití těchto konceptů (transfer i provázané dějiny) pro zkoumání přeshraničních vlivů je nezbytná neustálá reflexe, zejména důsledné zpětné ověřování, zda sledovaný fenomén vychází z regionu samotného, do jaké míry je ovlivněn sousedním regionem, ale také do jaké míry je do periferního regionu implementován z centra (národního státu). Provázané dějiny se tak neomezují na poměrně statické zkoumání vztahů a vzájemné výměny mezi srovnatelnými jednotkami, ale umožňují i sledovat dynamiku regionálních dějin v dialogu s transnacionálním vývojem a tím přispívat k obecnějšímu nadregionálnímu poznání.³⁴ Jak ukázala mimo jiné debata evropských historiků o možnostech a limitech moderní evropské historiografie v časopise *Journal of Modern European History*, kombinace těchto tzv. vztahových přístupů (*relational approaches*) je přínosným nástrojem nejen pro zkoumání evropských dějin jako takových, ale i pro jejich ukotvení v globální perspektivě.³⁵

33) František Stellner et al.: *Úvod do studia historie*, Praha 2023, s. 89, 90; Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen, *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), s. 607–636, Veronika Čapková – Lucie Storchová: Transkulturalita místo národní mytologie? historický výzkum procesů kulturní výměny, *Dějiny – teorie – kritika* 12, č. 2 (2015), s. 187–201.

34) Claudia Kraft: Transnationalismus, in: *Österreichische Zeitgeschichte, Zeitgeschichte in Österreich*, ed. Marcus Gräser – Dirk Rupnow, Wien 2021, s. 348–366; Matthias Middel (ed.), *The Routledge Handbook of Transregional Studies*, London 2019.

35) Jörn Leonhard: Comparison, Transfer and Entanglement, Or: How to Write Modern European History Today?, *Journal of Modern European History/Zeitschrift*

Vztahový přístup, poukazující na propojenost a vzájemné ovlivnění přes existující státní hranici, je zastoupen i v historickém výzkumu česko-rakouských přeshraničních kontaktů, zaměřeném zejména na starší dějinné období. Jedná se například o knihu *Kultury na hranici*, vytvořenou česko-rakouským týmem historiků ke stejnojmenné putovní přeshraniční výstavě, případně výzkumný projekt *Verfeindete Brüder an der Grenze* (Znepřátelení bratři na hranici) pod vedením rakouského regionálního historika Hannse Haase, zahrnující několik studií zkoumajících zničení společného žitého světa ve vesnicích na česko-rakouské hranici během druhé světové války (včetně jihomoravských vesnic Podmolí a Hnanice).³⁶ Tato kniha tak přispívá i k rozšíření pohledu na vzájemnou propojenost česko-rakouských (specificky jihomoravsko-dolnorakouských) příhraničních regionů o novější dějinné období.

Díky geografické podobnosti a provázanosti je důležitým sdíleným prvkem mezi těmito regiony životní prostředí, které je možné zkoumat jako platformu pro přeshraniční kontakty a vzájemné ovlivňování. Pojem životní prostředí v široké definici zahrnuje „vše, co vytváří přirozené podmínky existence organismů včetně člověka a je předpokladem jejich dalšího vývoje”,³⁷ tedy přírodní,

für moderne europäische Geschichte/Revue d'histoire européenne contemporaine 14, č. 2 (2016), s. 149–163; Michel Espagne – Jonas Kreienbaum – Frederic Cooper – Christoph Conrad – Philipp Ther: How to Write Modern European History Today? Statements to Jörn Leonhard's JMEH-Forum, *Journal of Modern European History/Zeitschrift für moderne europäische Geschichte/Revue d'histoire européenne contemporaine* 14, č. 4 (2016), s. 465–491.

36) Andrea Komlosy – Václav Bůžek – František Svátek (ed.): *Kultury na hranici / Kulturen an der Grenze: Jižní Čechy, jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel. Mezioborový rakousko-český výzkumný projekt a výstava*, Wien 1995; K projektu *Verfeindete Brüder an der Grenze: Südböhmen/Südmähren/Waldviertel/Weinviertel. Die Zerstörung der Lebenseinheit ‚Grenze‘ 1938–1945* obecni Haas: Dörfer an der Grenze; k vesnici Podmolí Hanns Haas: Ethnikum und Nation in der dörflichen Lebenswelt eines deutsch-tschechischen Dorfes, in: *Vilfanov Zbornik. Pravo-Zgodovina-narod/Recht-Geschichte-Nation*, ed. Vincenc Rajsp – Ernst Bruckmüller, Ljubljana 1999, s. 555–688; K obci Hnanice Peter Mähner: Grenze als Lebenswelt. Gnadlersdorf (Hnanice), ein südmährisches Dorf an der Grenze, in: *Grenze im Kopf*, ed. P. Haslinger, s. 67–102. Srov. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze, 3“, 24.–27. Oktober 1992 in Zwettl, Waidhofen an der Thaya 1993.

37) Zákon o životním prostředí č. 17/1992 Sb., § 2.

umělé i sociální složky okolního světa, které jsou s člověkem ve stálé interakci – člověk je součástí přírody, ale na rozdíl od ostatních druhů působí dalekosáhlé změny ve svém okolí, které následně také ovlivňují naši společnost a dějiny.³⁸ Environmentální dějiny se tedy soustředí na zamýšlené, ale i nezamýšlené a dlouhodobé následky vzájemného působení člověka a přírody a jsou také dějinami mocenského vztahu mezi člověkem a přírodou. V kontextu modernizace a soudobých dějin nabývá tento přístup na důležitosti, neboť dopady lidské činnosti na přírodu jsou čím dál výraznější, stejně jako dopady změny klimatu na lidskou společnost, a environmentální témata se stávají důležitým faktorem v politickém vývoji.

Problémy životního prostředí se ze své podstaty neomezují na národní státy, ale zasahují celý svět a vynucují si tak globální jednání a reakci. Environmentální dějiny tak vhodně doplňují zkoumání příhraničních regionů, neboť právě životní prostředí je ze své podstaty přeshraniční a transnacionální záležitostí. Životní prostředí příhraničních regionů je úzce provázané a interakce zde probíhají i napříč hranicemi – lze tak dobře sledovat jejich společný vývoj. Německý historik a ředitel mnichovského *Rachel Carson Center for Environment and Society* (RCC) Christoph Mauch toto vysvětluje: „Tím, že environmentální dějiny srovnávají jednotlivé přírodní oblasti v globálním měřítku a nenechají se přitom omezovat státními hranicemi, umožňují jak zkoumání rozdílů mezi nimi, tak i toho, co mají tyto oblasti společné, a transferů, které mezi nimi probíhají.“³⁹ Tuto tezi potvrzuje výzkum environmen-

38) J. Donald Hughes: *What is Environmental History*, Cambridge 2006. V obecné rovině Frank Uekoetter: *The Turning Points of Environmental History*, Pittsburgh 2010; Verena Winiwarter – Martin Knoll: *Umweltgeschichte: Eine Einführung*, Köln, Weimar, Wien, 2007. Pro kontext střední Evropy Horst Förster – Julia Herzberg – Martin Zückert (ed.): *Umweltgeschichte(n). Ostmitteleuropa von der Industrialisierung bis zum Postsozialismus*, München 2013. V české historiografii se metodologií environmentálních dějin zabýval historický geograf Leoš Jeleček. Leoš Jeleček: Environmentální dějiny: Jejich vznik, konceptualizace a institucionalizace (USA, Evropa a svět), *Annales Historici Presovienses*, č. 9 (2009), s. 247–274.

39) Christof Mauch: Co jsou to environmentální dějiny a proč se jimi zabývat, *Soudobé dějiny*, č. 1–2 (2017) (tematické číslo Československo a environmentální

tální historičky Pavly Šimkové, která ve svém výzkumu ukazuje, jak přesahy životního prostředí a společné iniciativy v oblasti ochrany přírody přispívají k rozvoji přeshraničního propojení v sousedství bývalé železné opony, a to i v této knize zkoumaných národních parcích Podyjí a Thayatal.⁴⁰

Vedle zkoumání stavu a vývoje životního prostředí jako takového je ovšem přínosné jej pojímat i jako kontext – sledovat jeho vliv na jedince, na národní politiku i na globální úroveň. Nutnost řešit v mezinárodních vztazích problémy životního prostředí přesahující hranice (znečištění vod, ovzduší, využívání přírodních zdrojů) vedla ke vzniku environmentální diplomacie. Ta prostřednictvím bilaterálních a multilaterálních dohod umožňovala v době studené války spojenectvím, ale i znepráteným státům regulovat a společně řešit záležitosti životního prostředí, dopadající na území nehledě na státní hranice.⁴¹ Dohody se ovšem také nezřídka zabývaly zástupnými problémy (na kterých dokázaly najít shodu) nebo měly za cíl odvést pozornost od napětí mezi konkurenčními bloky, pro některé východoevropské státy zároveň účast na

dějiny), s. 14; srov. Julia Herzberg: Ostmitteleuropa im Blick. Umweltgeschichte zwischen Global- und Regionalgeschichte, in: *Umweltgeschichte(n)*, ed. H. Förster – J. Herzberg – M. Zückert, s. 7–30; Srov. tematické číslo časopisu *Střed* 15, č. 1 (2023): Environmentální dějiny pohraničí, 1890–2021.

40) Astrid M. Eckert – Pavla Šimková: Transcending the Cold War: Borders, Nature, and the European Green Belt Conservation Project along the Former Iron Curtain, in: *Greening Europe: Environmental Protection in the Long Twentieth Century – A Handbook*, ed. Patrick Kupper – Anna-Katharina Wöbse, Oldenbourg 2022, s. 129–155; Pavla Šimková: Die Teilung des Eisernen Vorhangs. Grenzüberschreitender Naturschutz im Bayerischen Wald und Šumava, in: *Urwald der Bayern. Geschichte, Politik und Natur im Nationalpark Bayerischer Wald*, ed. Marco Heurich – Christof Mauch, Göttingen 2020, s. 84–96.

41) Simone Turchetti – Matthew Adamson – Giulia Rispoli – Doubravka Olšáková – Sam Robinson: Introduction: Just Needham to Nixon? On Writing the History of “Science Diplomacy”, *Historical Studies in the Natural Sciences* 50, č. 4 (2020), s. 323–339; Robert G. Darst: *Smokestack Diplomacy. Cooperation and Conflicts in East-West Environmental Politics*, Cambridge 2001; Jedním z nejznámějších environmentálně-diplomatických případů ve střední Evropě je konflikt kolem stavby vodního díla Gabčíkovo-Nagymaros: Stephen Deets: Constituting Interests and Identities in a Two-Level Game: Understanding the Gabčíkovo-Nagymaros Dam Conflict, *Foreign Policy Analysis* 5, č. 1 (2009), s. 37–56; Daniela Apaydin: *Stop Nagymaros! Die Geschichte einer Grenzüberschreitung*, Wien 2023.

environmentálních diplomatických jednáních sloužila jako prostředek k získání relevance.⁴² Environmentální diplomacie i přesto sehrála ve studené válce důležitou roli v úpravě mezinárodních vztahů i bilaterálních kontaktů přes železnou oponu, a to – jak ukazuje tato kniha – i v česko-rakouském kontextu. Životní prostředí tak jako platforma pro přeshraniční jednání a spolupráci současně ovlivnila i transnacionální vývoj.

Možnosti a limity práce s prameny

Zkoumání vlivu životního prostředí na přeshraniční výměnu na přelomu 80. a 90. let se opírá o analýzu archivních pramenů, se kterými se však pro jejich relativně nedávné období vzniku pojí několik problémů – na jedné straně nepřístupnost archivních pramenů pro období po roce 1990 z důvodu třicetileté archivní lhůty, na druhé straně velké množství dokumentů z předchozího období, které však dosud nejsou archivně zpracované. Vedle archivních pramenů byla při zpracování tématu využita regionální periodika a nepočetná sekundární literatura, doplňující metodou byly rozhovory s dobovými aktéry, aktivními v přeshraniční spolupráci. Následující odstavce představují autorčin přístup k tématu, který navíc v obecné rovině ukazuje možnosti a limity práce s prameny a dalšími zdroji v soudobých regionálních dějinách.

Archivní dokumenty vzniklé z činnosti státních orgánů před rokem 1990 byly v České republice na základě Zákona o archivnictví a spisové službě z roku 2004 přístupné ke studiu i před vypršením třicetileté archivní lhůty.⁴³ Vzhledem k nedávnému časovému období se však jedná o velmi rozsáhlé, a zároveň dosud neuspořádané a nekatalogizované archivní fondy, což jejich studium značně ztěžuje. Období komunistické diktatury je navíc zatíženo ideologicky podmíněnými dokumenty, kladoucími ještě větší nároky na kritický přístup a interpretaci. Archivní výzkum

42) Astrid Mignon Kirchhof: East Germany's Fight for Recognition as a Sovereign State: Environmental Diplomacy as Strategy in Cold War Politics, in: *Nature and the Iron Curtain*, ed. A. M. Kirchhof – J. McNeill, s. 219–232.

43) Zákon o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů č. 499/2004 Sb., § 37.

období pozdního socialismu tak na jedné straně nabízí možnost získat z dosud nezpracovaných dokumentů nové unikátní poznatky, na druhou stranu je potřeba tyto informace důsledně ověřit a doplnit z dalších zdrojů.

V rámci zkoumání regionální přeshraniční výměny byly v archívních institucích prostudovány především fondy okresních a městských národních výborů a jednotných zemědělských družstev ze sledovaného regionu, uložené ve Státním okresním archívu Znojmo a Státním okresním archívu Břeclav se sídlem v Mikulově.⁴⁴ Relevantnost a obsažnost dokumentů byla velmi různorodá, na jedné straně bylo nutné projít rozsáhlou neuspořádanou materií, na druhé straně velké části fondů v archívech chybí (mj. kvůli skartaci v posledních měsících roku 1989).⁴⁵ Nejcennějším pramenem, přibližujícím situaci v jihomoravském regionu na konci 80. let i těsně po revoluci, se nakonec ukázaly kroniky příhraničních měst Znojmo a Mikulov, uložené v tých archívech, a také konzultace s místními archívářkami a archíváři. Rozsáhlost materie a chybějící katalogizace byla problémem i u fondu Jihomoravského krajského národního výboru v Moravském zemském archívu, přesto se podařilo v tomto fondu zkoumat relevantní dokumenty k ochraně přírody či ke spolupráci v odpadovém hospodářství.⁴⁶ Pro doplnění poznatků byly využity i centrální archívy – Archív ministerstva zahraničních věcí pro mezinárodní spolupráci v ochraně přírody na konci 80. let a Národní archív pro dokumenty k Československo-rakouské komisi pro šetření událostí na společných státních hranicích.⁴⁷

44) SOKA Znojmo, fondy Městský národní výbor Znojmo, KSČ – Okresní výbor Znojmo, Místní národní výbor Jaroslavice, JZD Vrbovec, JZD Šatov; SOKA Břeclav, fondy JZD Břeclav, JZD Mikulov, Městský národní výbor Mikulov, Okresní národní výbor Břeclav, KSČ – Okresní výbor Břeclav.

45) Pavel Žáček: „Můžou přijít, jsme hotovi...“. Tzv. Lorencova „skartace“ z prosince 1989 v dokumentech, *Paměť národa*, č. 0 (2004), s. 28–41.

46) Moravský zemský archív, fondy B 338 Jihomoravský krajský národní výbor Brno, K 231 Víno Mikulov, F 506 Státní statek Znojmo (1953–1997), F 396 Státní statek Mikulov (1964–1991), konzultace s archíváři Petrem Sychrou, Marií Kopečnou a Tomášem Černušákem.

47) Archív Ministerstva zahraničních věcí, fondy Teritoriální odbory – Tajné

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Okno příležitosti.
Pokud se Vám ukáзка líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.